

ЎЗБЕКИСТОН ССР
«БИЛИМ» ЖАМИЯТИ

Лазиз ҚАЮМОВ
Филология фанлари доктори, профессор

ЎЗБЕК НАСРИНИНГ ЯРИМ АСРИ

Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг
Бирлашган нашриёти
Тошкент — 1967

893
Қ33

Қаюмов Лазиз.
Узбек насрининг ярим асри. Т., Узбекистон КП МКнинг нашриёти, 1967.
30 бет (1-БСД «Билмас, қолмади»)

Тиражи 23080.

Қаюмов Л. П. Полвека узбекской прозы.

8 ўз

7-2-2

ЎТМИШДА НАСР БЎЛМАГАН ЭМИШ?

Бадний ижоднинг турлари кўп. Улуғ рус танқидчиси В. Г. Белинский улардан учтасини — эпос, лирика, драмани етакчи турлар сифатида ажратиб кўрсатган эди. Ҳозирги замон тадқиқотчилари буларга лиро-эпик тур; сатира-юморни ҳам қўшадилар. Ҳар ҳолда бадний ижод турлари кўп ва улардан ҳар бирининг ўз тараққиёт тарихи бор. Бу тарих асрлар давомида юзага келган.

Имонимиз комилки, бадний ижод ўзининг илк манбаи бўлмиш оддий нутқдан туртки олган ва, бинобарин, прозада бошлаган. Узоқ асрлик ижоднёт тарихи давомида гоҳ наср, гоҳ назм олға кетиб қолган, етакчи ўрин тутган. Шарқ адабиёти, хусусан ўзбек адабиётининг тарихига назар ташланса, бу ижодий мусобақада назм шу қадар ғолибки, ҳатто у насрни ўз соясида қолдириб кетган. Натижада баъзи мутахассислар ҳозир шундай фикрдаларки, гўё бизда наср бўлмаган эмиш. Бу фикрнинг турли вариантдаги такрорларини тадқиқотчиларнинг қатор ишларида учратиш мумкин. Ҳатто замонамизнинг буюк ёзувчиларидан бири Мухтор Аvezов ҳам шу фикр таъсири остида 1956 йилда «Роман ҳақида мулоҳазалар» мақоласида бундай деб ёзган эди: «Роман жанри ва умуман бадний проза инқилобгача на узбек, на қozoқ, на қирғиз ўқувчисига маълум оулмаган». Ҳурматли устозимизнинг бу фикри, назаримизда, ҳақиқатга зиддир.

Аввало, халқимизнинг асрлар давомида йиғиб келган доно фикрларининг олтин сандиғи бўлган халқ оғзаки ижодидаги эртак ва латифаларни бадний проза ҳисобидан чиқариб ташлаш тўғри бўлмас.

Иккинчидан, ўтмиш адабиётимизда Рабғузий, Навоий, Бобир, Хожа каби кўплаб адибларнинг насрий асарлари асрлар давомида ўқувчиларга манзур бўлган.

Тўғри, улардан баъзилари шу кунги назарий тушунчалар эътибори билан наср талабларига жавоб бермас, аммо узоқ асрлик тарихга бугуннинг талаблари билан ёндашиш ҳам адолатдан бўлмаса керак.

Аслида классик адабиётимизда шундоқ асарлар борки, улар синкретик (қоришиқ) характерга эга, яъни улар айни вақтда ҳам бадний, ҳам фалсафий, ҳам тарихий, ҳам мемуар тарзда ёзилган. Шу хил асарларнинг классик намунаси сифатида «Бобирнома»ни эслатса бўлади. Бу хил асарларнинг жанр эътибори билан синкретиклигини уларнинг ўзига хос хусусиятлари деб баҳолаш мумкин.

Ўтмишдаги насрнинг яна бир ўзига хос хусусияти унинг услубида намоён бўлади.

Қадимги ўзбек насрий асарлари услубидан намуналар кўриб ўтайлик:

«Эл дедилар: Подшонинг хумори қави бўлди. Билмадиларки, соқийи ажал илигидин ул турлук ратли гарон ичгусидурки, ҳаргиз ҳушёр бўлмагай... Жам манохидан тавба қилиб, адоний шаҳодатайнга тил эзуриб, вадияти ҳаётини мутақазанй ажалга таслим бўлди» («Зубдотул осор»дан). «Ва муддат мадид анинг қоронғу ҳужрасини шамъи жамоли била чароғон ва бузуқ кўнглин меъмор илтифоти била ободон қилиб ва бир овуж зар бериб, ўрдаға қайтди». («Фирдавсул иқбол»дан).

Проза жанридаги жимжимадор сўз ва ибора ишлатиш ҳолларини XV асрда ёзилган асарлардан тортиб, то 1875 йилда яратилган «Анссбус салотин»гача бўлган асарларнинг ҳаммасидан топшиш мумкин. Зотан, образли, лекин дабдабали ҳикоя қилиш услуби ўтмишда анъанага айланган эди. XX асргача давом этиб келган бу услубда Ҳамза Ҳакимзода Ниязий «Янги саодат» романининг сўзбошисида шундай деб ёзади:

«Бизим Туркистонда... эр ва хотунларимизни... ўқуғонларининг аксари эмас, балки ҳаммалари деярлик эски мактабларда, эски имло ва усулда хат ва саводлари чиққани учун ҳозирги матбуотда янги усул, янги имло била босилиб чиқиб турган мактаб китобларига, жарнда ва рисоалаларга тездан тушуна олиб, ўқиёлмаганлари бир-биримизга равшандир»¹.

¹ Ҳамза Ҳакимзода, «Янги саодат» ёхуд «Миллий роман» Литография нашри, Қўқон, 1915, 2-бет.

Кўрнадикки, Ҳамза XX аср бошларида ўзбек адабиётида наср мавжуд эканлигининг эмас, балки унда усуллар мусобақаси кетаётганлигини ҳам таъкидлаб ўтади. Ҳамза ўз ижоди учун бу услубдан янгисини, жонли сўзлашув тилига яқинини маъқул кўрди ва ўзининг барча насрий асарларини шу услубда ёзди.

Ҳамза 1908—1909 йилларда Наманганда яшаган даври ҳақида гапириб, автографиясида шундай маълумот беради: «Қўл матбааси билан майда рисолача, эълонлар чиқариб турувчи бир татар йигити бўлиб, мен ҳар ҳафтада бир-икки унинг билан суҳбат қиладир эдим. Ул мени хийли дардлаган бўлса керак, шул кундан бошлаб эски подшолар турмушидан бир «Ҳақиқат кимда?» исмли ҳавосиз, операли бир роман ёзган эдим, ўғирлатдим, букунгги топилмайдн»¹.

Ҳамзанинг насрий асарларидан яна бири 1914 йилда ёзилган «Ферузахоним» асари бўлиб, бунда автор образ тилини индивидуаллаштириш ва ўзининг ижтимоий идеяларини аниқ баён қилиш мақсадида золимларга қаттиқ иборалар ишлатган эди. Асарни нашр эттириш учун Тошкентга юборганида, ўша вақтда нашриёт ишларининг мутасаддиси Мунаввар қорн автор номига хат ёзиб, ундан асардаги эшон ва бойларга нисбатан айтилган, «малъун», «палид», «жоҳил», «хонн»... ҳамда баъзи сиёсий сўзларни чиқариб ташлашни таклиф қилади. Авторнинг бадий асар тилини халқ тилига яқинлаштиришдаги интилишини адабиётдан хабарсизлик деб ыйсаганлар ҳам бўлган. Лекин Ҳамза бу хил танқидларга кескин қарши чиқиб, ўз принципларини қаттиқ ҳимоя қилди.

Ҳамза 1914—1915 йилларда ўзи очган янги тип мактабларни ўқув қўлланмаси билан таъминлаш ниятида бир неча дарсликлар ёзган эди. Шулардан бири бўлган «Қирроат китобида бир неча қиссалар киритиб, бу асарлар орқали ёш авлодни илм ва маърифатга ҳаваслантирди, уларни ростгўй ва ғайратли бўлишга чақирди. Ҳамза бу китобдаги «Эшон» ҳикоясида руҳонийларни қаттиқ танқид қилди, «Олим ва жоҳил» ҳикоясида эса илмли ва илмсиз кишининг саёҳат вақтидаги саргузашти мисолида маърифатни тарғиб қилади. Ҳамза Ҳакимзода ўзининг педагогик асарлари билан ўзбек болалар

1 «Шарқ юлдузи», 1963, 3-сон, 158-бет.

адабиётинга катта ҳисса қўшди ва болалар прозасининг илк намуналарини берди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг прозаник меросида унинг романилари алоҳида эътиборга сазовор. Шулардан бири 1915 йилда Қўқонда тош босмада босилган «Янги саодат» романидир. Роман сўз боши («Ахтор») билан бошланиб, бу муқаддимада автор ўша даврда халқ орасида ҳар хил реакцион-диний асарлар мавжуд ва машҳурлигини айтиб, ўз романи билан ана шу хил мистик асарларни майдондан суриб чиқариш ниятида эканлигини баён қилади.

Романга ўша давр ҳаётида кўплаб учраб турадиган жоҳил бойваччалар ҳаёти ва тақдирини мавзу қилиб олинди, Ҳамза бу воқеалар фоиида бир неча хил ижтимоий табақага мансуб кишилар ҳаётини ёритишга уринади. Революциядан аввалги даврдаги ўзбек халқининг аянчли аҳволи ва унинг саодат учун кураш йўлларини тасвирлаш роман авторининг бош мақсадидир.

Ҳамза ўша давр дунёқарашидан келиб чиқиб, романда иштирок этувчи шахсларни асбсан икки тоифага бўлади. Асарда Марям, Олимжон, Хадича, муаллим образлари илмли кишилар сифатида, ижобий қаҳрамон сифатида, Олимжоннинг отаси Абдуқаҳҳор эса жоҳил одам бўлгани учун салбий қаҳрамон қилиб талқин этилган.

Романдаги марказий фигуралардан бири оддий меҳнаткаш қизни бўлган Марям образи ўша давр адабиёти учун янгилик сифатида алоҳида диққатга сазовор. У Октябрь инқилобигача ижтимоий зулм кўриб, машаққатда яшаган ўзбек хотин-қизларининг типик вакили. Марям эски мактабда бўлса ҳам ўқиган, ҳаётни яхши тушунувчи, ақлли, тadbирли аёл, вафодор ёр, меҳрибон. Унинг отаси Абдуқаҳҳор бундан бойлиқни киморга ютқазиб, шармандаликка чидай олмай, оиласини ташлаб, қочиб кетганда ҳам тушкунликка тушмайди, минг хил азобларга бардош бериб бўлса ҳам икки боласи ва қайинасини боқиб, силани тебратиб туради. Ҳаёт Марямни ана шундай оғир синовларга мубтало қилганда, у ҳар кимларнинг хизматларини қилиб кун ўтказатганда ижтимоий масалалар билан юзма-юз тўқнашди. У камбағалликнинг сирини ва сабабини нимада эканлиги ҳақида жиддий бош қотиради. Аввало у дунёнинг барча сирларини худо хоҳишидан деб билиб, ибодат қи-

лади, ўзидек бева-бечораларга раҳм-шафқат тилайди. Бора-бора Марямнинг онги ёришиб, ҳаётни ўзгартириш имконияти инсоннинг ўзига боғлиқлигини тушуна бошлайди. Ана шу тушунчадан келиб чиқиб, Марям (худди роман авторидек) дунёни ўзгартириш, ҳаётни бахт-саодатли қилиш учун маърифатли бўлиш лозим, деган хулосага келади ва ҳар қанча қийин бўлса ҳам ўғли Олимжонни янги мактабда ўқитади.

Асарнинг бош қаҳрамони Олимжон зеҳинли, одоб-ахлоқи, юриш-туриши билан автор тушунчасида идеал қаҳрамон бўлиб, ўз синфдошларидан ажрალიб туради. Ҳамза ўзининг севимли қаҳрамонига шундай характеристика беради:

«...Фақирликданми ёки оқила Марямнинг яхши тарбиялари билан ўсганиданми, ҳар ҳолда кўчага чиқиб юрганда, ўзига ўхшаш фақир ва етим болалар билангина қўшилиб юрмоғи, ўзидан кичикроқ болаларга қўлидан келган қадар шафқат ва марҳамат этиб, ўздан улуғ кишиларга ярашмлик одоб ва ахлоқлар билан боқиб, таъзим ва тавозилар билан салом қилиб юрмоғи, патнарак, даста ёнгоқ, чаҳор пўчоқ каби ажаълнинг коми бузуқ ва шум феълларнинг бошлиғи бўлган ўйинларга аралашмай, балки ани ўйновчи болаларга яқин бормас эди... Уйда бўлган вақтларида бўлса, ҳамон маҳалла хизматидан бўшаб келуб, ғамлик юракларини бир оз ёритмак учун китоб ўқуб ўтурган бахтсиз Марямнинг ёнига келиб қулоқ солиб ўтирар эди. У мактабда ўртоқларига ёрдам берар, ҳеч бир бола билан нарса талашиб уринмас эди».

Олимжон мактабни аъло баҳолар билан тугатгач, Абдураҳмонбой исмли савдогарга мирзолик қилади ва шундай қилиб илм-маърифат туфайли бу онла кризислан куттилади.

Ҳамза маърифатпарварлигининг характерли хусусиятларидан бири шундаки, у фақат эркаклар орасида эмас, балки ислом дини томонидан тамомилан ҳуқуқсизланган хотин-қизлар орасида ҳам маърифат тарқатиш тарафдоридир. Бу фикр фақат Марям образидангина эмас, шунингдек Олимжон томонидан ўқитиб, тарбия этилган синглиси Хадича образи орқали ҳам тасдиқланади.

Ҳамза тушунчаси ва талқинида маърифатли кишини айни вақтда маданиятли ва адолатли ҳам бўлади. **Шу**

маънода Олимжон онласини ҳалокатдан сақлаб қолгач, отасини ҳам унутмайди, уни излаб топиб, онлага қайтаради.

Роман охирида Олимжон хўжайинининг қизи, ўз севгилиси Назокатхонга уйланади ва кўп ўтмай барча бойликнинг меросхўри бўлиб қолади. Шундай қилиб, жоҳиллик туфайли йўқотилган бахт илм туфайли бу онлага қайта кириб келади. Сўнггиси эса янги саодат эди.

Ҳамза романини шундай тугатади: «Бу тарафда нақадар хўрлик ва зорликларни кўрган Марям бутун аввалги бузуқ аҳволларидан қайтиб, тавбалар қилуб, дўст-душманини ажратуб, инсоф ва диёнатли, шафқат ва марҳаматли бўлган Абдуқаҳҳор, Олимжонни ғайрат ва ижтиҳод билан ўқуган илмининг шарофатидан иккинчи бу келган янги саодатларга шукурлар қилуб, кундан-кунга роҳат ва фароғатда, шод ва хуррамликлар билан яшамоққа доҳил бўлдилар».

Албатта, роман камчиликлардан холи эмас. Чунончи, ҳаётда биринчи планда турган ижтимоий кураш, революцион ҳаракат бу асарда ўз бадний ифодасини топмаган, илмининг ҳаётдаги роли, ижтимоий масалаларни ҳал қилишдаги хизмати бўрттириб юборилган. Ўз хатоларини фаҳмлаган Ҳамза уларни ижодининг навбатдаги босқичида тuzатган.

Мавжуд камчиликларга қарамай Ҳамзанинг бу асари маърифатпарварлик ғояларини куйловчи бадний наср намунаси сифатида, аёлларнинг ижобий образини яратган асар сифатида, реалистик прозамизнинг илқ қалдирғочларидан бири сифатида ўзбек адабиёти тарихида муҳим аҳамиятга эга.

Ҳамзашунослик архивида талантили санъаткорнинг яна бир тугалланмаган насрий асари бор. Бу «Тўрт ишқ» романининг «дучрашув» сарлавҳали қисми бўлиб, унинг қаҳрамонлари Юсуф ва Ширин, Саидхон ва Ҳалималарнинг муҳаббати орқали ижобий ғояларни, уларнинг севгисига халақит берувчи бойвачча Аброр ва ахлоқсиз Ҳайдарбой образлари орқали жоҳилликнинг оқибатларини тасвирлайди. Маърифатпарвар Ҳамза муҳаббат масаласида ҳам илм-маърифат ҳал қилувчи роль ўйнайди деган фикрни исботлашга уринади.

Сюжетнинг мураккаблиги, персонажларнинг характеристикаси, конфликтнинг ўткирлиги, портрет ва пейзаж чизини маҳорати билан Ҳамза бу асарда реалистик

романининг назарий асосларини чуқур билганлигини на-
мойини қилади. Агар бу асарнинг қолган қисмлари ҳам
топила, Октябрь ниқилобигача бўлган ўзбек прозаси
яна бир ажойиб материал билан бойинган бўлар эди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1915—1917 йилларда бир
неча ашула тўпламлари нашр эттирган. Бу тўпламлар-
нинг муқовасида ўзининг матбаада босилган ва босиш-
га тайёр турган асарларининг рўйхатини бериб борган.
Бу рўйхатлар Ҳамза ижодий меросини тиклашда автор
маълумоти сифатида жуда катта аҳамиятга эга. Ана шу
манбадан маълум бўлишча, Ҳамза 1915—1916 йиллар-
да «Турмуш аччиғи» сарлавҳали роман ёзиб, нашр эт-
тиргани маълум бўлади. Шу хабарнинг ўзида автор уни
миллий роман деб аташи ва унинг сарлавҳасидан бу иж-
тимоий мавзудаги насрий асар эканлиги ойдин бўлади.
«Янги саодат» романини ҳам автор миллий роман, деб
атаганлигини эътиборга олинса, унда Ҳамза революция-
дан аввалоқ ўзбек халқининг ҳаёти ва курашига бир
неча прозаник асар бағишлаб, ўтмишимизни кенг кўлам-
да тасвирлашга ҳаракат қилган экан, деган хулосага ке-
лиш мумкин.

Бинобарин, дадил айтиш керакки, ниқилобдан ав-
валги даврдаги ўзбек адабиётида ҳам бадий проза
мавжуд бўлган, аммо у яхши тараққий этмаган, жанр
жиҳатидан камбағал бўлган, реализми примитив, услу-
бида сунъийлик кўпроқ учраган. Лекин нима бўлса
ҳам шу насрий ижод кейинги давр прозасининг пойде-
вори, унинг таъсир манбаларидан бири бўлганлиги
шубҳасиздир.

Ўзбек совет прозасининг шаклланиши ва ривожига
кучли таъсир ўтказган манбалардан яна бири халқ оғ-
заки ижоди, халқимизнинг мазмундор, ўйноқи ва ранг-
баранг жанрли, эртақ, латифаларга бой фольклори
бўлди.

Ўзбек совет адабиёти, шу жумладан бадий проза-
миз рус халқининг бой адабиётидан баҳраманд бўлиб,
ундан ўрганиб ва ижодий ҳамкорликни мустақкамлаб
ривож топди. Шунинг учун ҳам рус классикларининг
оламга машҳур прозаник асарлари ўзбек совет прозаси-
нинг шаклланиши ва тараққиётига самарали таъсир
этган муҳим манбалардан бири деб қаралмоғи керак.
Чиндан ҳам ярим асрлик совет адабиёти тарихи даво-
мида Пушкин ва Лермонтов, Гоголь ва Толстой, Чехов

ва Горькийларнинг ижоди ўзбек адаблари учун бир университет ролини ўтади. Адибларимиз улуғ устозларнинг ижодий тажрибаларини сиққидилдан ўргандилар ва уларнинг анъаналарини давом эттирдилар. Ўзбек ёзувчилари дунё маданиятининг энг илғор ва энг бой адабиётларидан бири бўлмиш бу ижодий лабораториядан юксак ғоявийлик, улкан гуманизм, революцион пафос, тирак реализм, чуқур психологизм, услубдаги қисқалик ва бадий умумлашманинг мукамаллиги каби муҳим эстетик принципларни ўргандилар.

Ўзбек совет адабиётининг, шу жумладан прозанинг таъсир манбаларидан яна бири сифатида Шарқ ёзма адабиёти ва фольклорининг илғор анъаналари, жаҳон илғор адабиёти, шунингдек қардош тожик, озарбайжон, татар ва бошқа СССР халқлари адабиётларининг тажрибаларини ҳам кўрсатиб ўтмоқ лозим. Ўзбек адаблари бу манбалардан баҳраманд бўлишларида бадий таржиманинг роли катта бўлди. Сўнгги эллик йил давомида барча қардош совет халқлари ва жаҳон адабиётининг энг яхши эпик асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб кўп минглаб нусхаларда нашр этилди. Бу ижодий тажриба самарали натижалар берди. Бу ҳол ўзбек совет ёзувчиларининг бадий маҳорати янада ошишига, уларнинг социалистик реализм методини янада чуқурроқ эгаллашларига катта ёрдам берди.

ПРОЗАНИНГ ПАРВОЗИ

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабасидан сўнгги ярим асрлик шонли тарих давомида совет халқи ҳаётида юз берган туб ўзгаришлар, гўзал социалистик воқелик ўзбек совет адабиётининг ғоявий мундарижасини белгилаб берган, унинг ташкил топиши ва тараққиетиша тоғи **кучли таъсир** улкадан **...** манбадир. Шу маънода ўзбек совет адабиёти Улуғ Октябрнинг ажойиб самараларидан биридир.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси ҳаётининг ҳамма соҳаларида тубдан бурилиш ясади. Идеология устқурманинг фаол қисмларидан бири бўлмиш адабиёт ҳам базисда содир бўлаётган ўзгаришлар таъсири остида янгича характер касб эта бошлади. Социалистик революция ғалабасининг биринчи йилларидаги энг муҳим вазифалардан бири — янги социалистик тузум адабиётини бунёд этмоқ эди.

Ўзбек совет адабиёти инқилобнинг оловли йилларида ва граждандар урушининг фронтларида революцион шиорлар, жанговар маршлар ва қизил аскарлар спектакллари билан бунёд бўлди. Ўзбек совет адабиёти ўзининг ilk асарларидан бошлабоқ Совет ҳокимияти ва Коммунистик партиянинг чаққон ва ишончли ёрдамчисига айланди ва шу хусусият ярим асрлик тарих давомидаги унинг бош белгиси бўлиб қолди.

Социалистик ҳаёт нашидаларининг бор овоз билан улуғламоқ ва уларни кенг ҳамда чуқур тасвирламоқ учун эски шакл ва жанрларнинг имконият донраси торлик қилиб қолди. Ҳаётдаги улкан ўзгаришларни тўла тасвирламоқ учун янги ифода воситалари ва ижод турларининг излаб топиш ва ривожлантириш зарур эди. Ана шу эҳтиёж бадий ижодда проза ва унинг турли хил жанрлари тез тараққий топишига асосий сабаблардан бири бўлди.

Октябрь инқилобнинг биринчи йилларида адабиётимизда ҳали эмоционал ижод формалари устун бўлиб, булар революцион варақалардаги жанговар шиорлар, газета саҳифаларидан жой олган ва оммавий митингларда айтилган публицистик нутқлар кабилардан ташкил топарди. Ўтмишдаги адолатсизликларга қарши ўткир нафрат ва янги ҳаётга муҳаббат туйғулари ўша давр публицистикасининг лейтмотиви эди. Шу хил асарлар мисоли сифатида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг 1920 йил 16 мартда «Иштирокию» газетасида босилиб чиққан «Йигитлар товуши» сарлавҳали публицистик мақоласини эслатиб ўтиш мумкин. Худди шу газетада бундан бир неча кун аввал эълон қилинган Қундузхоним деган бир аёлнинг «Хотин-қиз товуши» сарлавҳали мақоласига жавобан ёзилган бу асарла Ҳамза хотин-қизлар озодлиги ҳақидаги ўз ўйларини таъсирли ифодалаб, бундай деб ёзган эди:

«Кўп узоқ эмас, 1908 йилларда, мадрасада ўқиб юрган вақтимизда газета-журналларни бировлар номига ёздириб олиб, қўлтигимизга яшириб, шу мадрасанинг қозон кўядиган қоронғу ҳужраларида эшикни ичидан беклаб, ўшанда ҳам кўрқиб-кўрқиб ўқир эдик, шунда газеталарда татар қизларининг муаллима, шоира ва муҳарриралари тарафидан қуюнчи фильтун ва шеърларни ўқиб бўлганда шу қоронғу ҳужраларнинг деворига суяниб соатларча бу ҳақиқий илм-маърифатдан маҳрум

қолган Туркистонимизнинг хотин-қизлари ҳақида ўйла-
ниб кечирган фожиона ўша ҳолларимни кўрган инсон
боласи мени жонсиз, музейларга қотириб қўйган қуруқ
бир ҳайкалдан ажрата олмас эди. Албатта, у ҳолда фикр-
римдан кечган нимарсаларни баён қилув у ёқда тур-
син, бу оз муддат ичида амалий суратда ниҳоят тезда
яхши бу усул билан амалга қўйилиб кета бошлагонлиги-
ни кўз билан кўришга бошланди».

Бу хил асарлар Ҳамза ижодида ҳам, ўша давр мат-
буоти ва адабиётида ҳам кўплаб учрайди. Ҳамзанинг
илк ўн йиллик даврда жаҳон инқилоб тарихига бағиш-
ланган публицистик мақоласи, етимлар ҳимоясига қаратил-
ган «Шундай гаплар ҳам бор. Жазо борми?» сарлав-
ҳали фельетони ва яна бир неча шу хил ўқувчилар ом-
масига яхши таниш асарлари ўша давр публицистик
прозасининг намуналаридир.

Ўзбек совет адабиётида реалистик проза жанрининг
ривожига Садриддин Айний ва Абдулла Қодирийлар
қўшган ҳисса ҳам ғоят салмоқли. Абдулла Қодирий бу
борадаги ўзининг эстетик программасини қуйидагича
ифодалаган эди:

«Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз
ҳар бир йўсинда ҳам шу даврнинг янгиликлари кетидан
эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, романчилик
ва ҳикоячиликларда ҳам янги асарлар яратишга, халқ-
қимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари, «Чор
дарвеш»лари, «Фарҳод ва Ширин» ва «Баҳромгўрлар»ни
билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис эта-
миз».

Ана шу сўзларнинг амалий ифодаси ўлароқ 20—30-
йиллар мобайнида бир қанча насрий асарлар яратилди.
Шулардан ижобий намуна сифатида Садриддин Айний-
нинг «Бухоро жамлодлари», «Одина», «Китроқ Ёшмак»,
«Дохунда», «Қуллар». «Судхўрнинг ўлими» каби йирик
эпик асарларини эслатиб ўтиш мумкин. Садриддин Ай-
нийнинг бу эпик полотноларида Ўрта Осиё халқлари-
нинг узоқ асрлар давомида машаққатли ҳаёти ҳамда
ижтимоий зулмга қарши олиб борган мардонавор кура-
ши ва бу курашнинг натижаси — Улуғ Октябрь соция-
листик революцияси эканлиги зўр мантиқ ва бадий
маҳорат билан ифода этилган.

Ўзбек реалистик прозасини бунёд этиш ва ривож-
лантиришида талантили адиб Абдулла Қодирий — Жул-

қунбойнинг ҳам хизматлари каттадир. Унинг «Ўтган кунлар» романи 20-йиллар ўзбек адабиётида катта воқеа бўлди. Автор бу ilk ўзбек романида XIX асрдаги халқимиз тарихини, ўша вақтда беклар ҳукмронлик таллашиб олиб борган ўзаро курашлари меҳнаткаш халқ учун нақадар оғир фожиа бўлганлигини ҳаққоний тасвирлаб берган. Романнинг бош қаҳрамонлари Отабек ва Қумуш образлари шундай зўр маҳорат билан яратилганки, улар ҳалигача ўқувчилар оmmasининг муҳаббатига сазовор бўлмоқда.

Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романи шарнат пешволарининг ҳақиқий башарасини фoш қилувчи, ўтмишдаги тарихий воқеаларни ва бу воқеалардаги диннинг ролни тўғри шархловчи зўр бадиий маҳорат билан ёзилган ва ўзбек прозаси тарихида йирик воқеа бўлган асардир. Унинг «Обид кетмон» повести эса коллективлаштириш даври воқеаларидан ҳикоя қилувчи асар сифатида қадрли.

20-йиллар охирида ўзбек совет адабиётига бир гуруҳ қобилиятли ёш адиблар кириб келдилар. Улар ижоднинг бошқа турлари қаторида насрда ҳам қалам тебратдилар, прозанинг парвозига ўз улушларини қўшдилар. Шулардан бири машҳур адибимиз Ҳамид Олимжон эди. Ҳамид Олимжоннинг «Ҳақиқат излаб», (1923), «Тонг шабадаси» (1928), «Заҳарли юрак» (1929), «Бир қулоқнинг оти ўчди», «Ҳақиқий шараф» (1933) каби қатор ҳикоя ва очерклари ўша давр кичик эпик полотноларининг ёрқин намуналаридан ҳисобланади. Раҳматулла Отақўзиев — Уйғун ҳам ўша йиллари бир қанча ҳикоялар ёзган ва нашр эттирган.

Ўзбек совет адабиётида проза жанрининг ривожига кекса адибларимиз Файратий, Собир Абдулла, Яшин ва марҳум Ҳусейн Шамо ва Ойдин сингари ёшувчилар ҳам катта ҳисса қўшдилар.

Манзура Собирова — Ойдин ўзбек совет адибларининг тўнғич вакиласи эди. Унинг ижодий меросида феодал ўтмишининг бутун даҳшатларини рўй-рост тасвирловчи ҳамда янги социалистик ҳаёт афзалликларини ифодаловчи бир қанча ажойиб ҳикоялар бор. Адибанинг «Гулсанам» сарлавҳали ҳикояси унинг ижодида алоҳида эътиборга сазовор асарлардан биридир.

Ойдиннинг бир қанча ҳикояларида совет аёлининг социалистик тузумда топган бахту иқболи ва шу бах-

тиёр ҳаёт йўлидаги курашлари ҳикоя қилинади. Ана шундай асарлардан бирини автор «Садағанг бўлай командир» деб атаган.

30-йиллар ўзбек совет адабиётининг энг йирик вакилларида бири машҳур адибимиз Абдулла Қаҳҳордир. Унинг санъаткорлик маҳорати аввало кичик эпик жанрда такомил топди. Абдулла Қаҳҳорнинг «Томошабоғ», «Ўғри», «Апор», «Бемор» каби бир қанча ҳикояларида ўтмишимизнинг мудҳиш картиналари гоят таъсирли тасвирланган.

А. Қаҳҳор ўтмиш ҳақида таъсирли ҳикоя қилар экан, ўқувчини ҳозирги ҳаёт билан тарихий таққослашга ундайди ва шу йўл билан ўз китобхонларида социалистик тузумга муҳаббат туйғусини тарбиялайди. Замонавий мавзуда ёзилган «Мастон» каби ҳикояларида Абдулла Қаҳҳор янги тузум кишиларининг характерини мукамал ифода этувчи ижобий қаҳрамонлар образини яратди.

Абдулла Қаҳҳорнинг Гоголь, Чехов ва Салтиков-Шчедринларнинг заҳарли газабнок руҳида ёзилган бир қатор ҳикояларида кишилар онгидаги эскилик сарқитлари сатира ўти остига олинади. Унинг «Санъаткор», «Адабиёт муаллими», «Миллатчилар» каби ҳажвий асарлари шу фикрнинг далили бўла олади. Миллатчилик ва унинг турли хил кўринишларига қарши кураш гоят актуал тема бўлган ўша йилларда Абдулла Қаҳҳор «Сароб» романини ёзди. Автор бу асардаги Мирзахўжа домла, Аббосхон, Салимхон, Мирзо Муҳиддин, Улфат, Мухторхон, Ҳайдар ҳожини каби образлар орқали миллатчиликнинг туб социал моҳиятини фош қилган ва у-меҳнаткаш халқ оммаси манфаатига нақадар зид эканлигини ишонарли равишда очиб бера олган.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг ўзига хос тусуридаги лари тасвирдаги чуқур психологизм ва тилдаги ўта лаконизмдир. Автор баён жараёнида воқеанинг моҳиятини тўла ифода этувчи моментларни жуда аниқ топади ва тасвирлайди. Халқ тилини қунт билан ўрганган адиб ундан жуда сиққиқлик ва талабчанлик билан фойдаланади. Шунинг учун ҳам унинг ҳикояларида ҳар бир сўз катта гоҳвий юк ташийдди. А. П. Чеховнинг «саҳнага чиққан милтиқ отилгани керак»,— деган сўзлари Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари мисолида аниқ исботланиши мумкин.

Ўзбек совет адабиётида проза жанрининг ривожда атоқли санъаткор Гафур Ғуломнинг хизматлари ҳам катта. Прозанинг ҳамма жанрларида муваффақият билан қалам тебратган бу устознинг 30-йилларида ёзилган фельетон ва очерклари, мақола ва публицистик асарлари ҳали ҳам ўқувчига завқ бағишлайди. Бу асарлардан ўттизгачаси унинг «Ҳикоялар», «Жўрабўза», «Кулгил ҳикоялар» сарлавҳали тўпламларидан жўй олган эди.

Гафур Ғуломнинг замонавий мавзуда ёзилган асарлари ичида «Ким айбдор?», «Тирилган мурда» кабилар алоҳида эътиборга сазовор. «Ким айбдор?» ҳикоясида автор бош қаҳрамон қилиб замонавий техникадан бе-хабар Мадмуса деган кимсани танлайди. Гафур Ғуломнинг бу ҳикояси замонадан орқада қолган қолақ кишиларнинг ўткир танқидидир.

«Тирилган мурда» асарида эса Мулла Мамажон ялқовнинг ўтмиши кўрсатилади, афсонавий Абутанбални ҳам бир чўқишда қочирадиган дангаса жақлиги, унинг янги, социалистик шароитда коллектив меҳнат жараёнида қайта тарбияланиши ҳикоя қилинади. Бу асар адабиёт тарихида машҳур бўлган обломовчилик гоёт усталлик билан фош этилган оригинал намуна, шу масала социализм шароитида қандай ҳал қилинганини кўрсатувчи бадний бақувват асарлардан биридир.

30-йиллар ўзбек совет прозасининг мазмун диапазони гоёт кенг. Унда узоқ ўтмиш, инқилоб йиллари, Совет ҳокимиятининг илк қадамлари, ички ва ташқи душманларга қарши кураш, коллективлаштириш, хотин-қизлар озодлиги учун олиб борилган курашлар, янги социалистик ахлоқ белгиларининг пайдо бўлиши кишилар онгидаги эскилик сарқитларининг танқиди деб муҳим мавзуларга бағишланган кўплаб асарларни учратиш

Бу даврда авторлар доираси ҳам анча кенгаиди, адабиёт майдониغا янги-янги талаитлар тез-тез қўшилиб турди. Илгаридан қалам тебратаётган адибларнинг ҳам маҳорати ошди; қалами қайроқдан ўтди.

Адабиётимиз жанр жиҳатдан хилма-хиллашди. Фельетон, очерк, ҳикоя, повесть каби жанрлар тез ривожланди. Ҳар бир жанр ҳар бир адиб ижросида ўзига хос қирралари билан кўрина бошлади.

Чунончи, повесть жанрини олиб кўрайлик. Шу йилларда Гафур Ғулом бир неча повесть яратди. Унинг ҳар

бир асари кўнгиша ўзига хос белгилари билан ажратиб туради. Чунончи, «Нетай» повести бадний жиҳатдан у қадар етук бўлмай, кўпроқ нозик саргузаштлар ҳисоби-га ўқувчининг диққатини тортса, «Ёдгор» повести совет кишиларининг онги ва ахлоқи ҳақида ҳикоя қилувчи бадний бақувват асар сифатида адабиётимиз тарихида ўз ўрнига эга. Бу повестдаги Жўрабой образи совет кишининг ёрқин типни. Унинг ахлоқи, ҳаёти ва тақдирини мисолида автор социалистик жамиятнинг бутун афзалликлари ва гўзаллигини, уларнинг инсон онига таъсирини яхши тасвирлаб бера билган.

Прозамизнинг парвозидан далолат берувчи яна бир факт шундан иборатки, ўзбек совет болалар адабиёти таркибида ҳам наср яхши ва тез ривожланди. Ўзининг бутун ижодиётини болалар адабиётига бағишлаган бир қанча адиблар қаторида Ғафур Ғуллом ҳам болаларга атаб анчагина асарлар ёзди. Шулардан бири ўқувчилар орасида шухрат қозонган «Шум бола» повестидир. Шум боланинг саргузаштлари инқилобдан аввалги мудҳиш ҳаётга қилинган сатирик экскурсия дейиш мумкин. Автор ёш қаҳрамонининг кўзи билан ўша тузум ва ҳаётнинг барча иллатларини ич-ичидан ёриб кўрсатади ва шу кунги бахтиёр ҳаёт нуқтан назаридан улар нақадар кулгили эканлигини сатирик планда тасвир этади. Ўзбек фольклоридаги ҳажвий усуллар анъанаси руҳида ёзилган бу повестнинг бадний кучи ўткир, сюжетигаги вазиятлар гоят комик ва тили жуда бийрон. Буларнинг ҳаммаси асарнинг умрини узоқ қилди. Унинг устига бундан уч-тўрт йил аввал Ғафур Ғуллом ўз повестини қайта таҳрир қилгани ва давомини ёзиб бергани уш янада мукамаллаштирди.

Прозанинг парвози яна шундан ҳам кўринадики, бу йилларда ижодимиз ушунга қадар бўлди. Бу маъ жанри пайдо бўлди ва унда Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор, Хусайн Шамс каби қатор адиблар баракали ижод қилдилар. 30-йиллар охирида уларнинг сафига яна бир катта санъаткор қўшилди. Бу «Қутлуғ қон» романининг авторини, ҳозир Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мусо Тошмуҳамедов — Ойбек эди.

«Унда, («Қутлуғ қон» романи кўзда тутилади — Л. Қ.), — деб ёзади Ойбек автобиографиясида, — ўзбек халқининг революциядан олдинги ҳаёти, халқнинг ўз

ҳуқуқлари учун курашга шитилгани ва бу курашнинг 1916 йил қўзғолошига қўшилиб, кучайиб бораётганлиги тўғрисида ҳикоя қилмоқчи бўлдим».

Асарнинг асосий конфликтни ижтимоий характерда бўлиб, унда ҳукмрон ва мазлум синф вакиллари тўқнашадилар. Ҳар икки ижтимоий табақанинг жуда кўп ва хилма-хил вакиллари образи берилган бўлиб, улар жам бўлган ҳолда ўша даврнинг кенг картинасини, мураккаб вазиятни тўла ифодалайди.

Мураккаб сюжетли бу асарнинг бош ижобий қаҳрамони Йўлчи бўлиб, у ўзбек меҳнаткашларининг типик вакилидир. Йўлчининг биографияси ўша мудҳиш жамиятда талон-торож қилинган, ҳаёт сабоқлари остида ижтимоий оғри уйғонган ва жамиятдаги адолатсизликни бартараф қилиш йўлларини излай бошлаган ўзбек меҳнаткашларининг миниатюр тарихидир. Инсоният ижтимоий зулми бартараф қилишнинг ягона йўли революция эканлигини тушуниб етгунча узоқ давом этган эволюцияни бошидан кечирган. Мана шу эволюция Йўлчи характерининг такомилда ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Авторнинг донолиги ҳам шундан иборатки, у оддий, меҳнаткаш ўзбек деҳқони агар шу жамиятда яшайман деса, албатта ижтимоий кураш билан юзма-юз келади ва ҳаёт тақозоси остида ана шу курашдан ўз ўрнини топишга мажбур бўлади,— деган фикрни асар воқеаларидан мантиқий хулоса сифатида келтириб чиқаради. Бу хулоса XX асрнинг бошларидаги ва 1916 йиллардаги конкрет тарихий шароитда ўзбек меҳнаткашларининг зулмга қарши курашининг мантиқий ва сиёсий тўғри низоҳидир.

Социалистик реализм методига амал қилган адиб Ойбек воқеани тарихий тараққиёт жараёнида Йўлчи образини эса эволюцион ривожланишда тасвирлайди. Асар бошида Йўлчи қашшоқлик емириб бораётган оиласини сақлаб қолиш ниятидагина Тошкентга йўл олган бўлса, асар давомида содир бўлган воқеалар жараёнида унинг ижтимоий оғри уйғонади, бойлардан шафқат кутини асоссиз эканлигини тушунади. Шунинг учун ҳам роман охирида у фақат ўзини, ўз оиласининггина эмас, балки барча мазлум меҳнаткашларнинг манфаати учун оғли ва оташини курашчига айланиб, шу йўлда қурбон бўлади. Унинг қони автор ҳаққоний таъкидлаганидек

қутлуғ қон эди. Зотан, бизнинг бахт йўлимизни йўлчиларнинг қони очгандир. Ҳозир мағрур ҳилпираётган ол байроғимизни бўяганлардан бири ҳам Йўлчи бўлиб, биз унинг фаолиятини ўзбек халқи инқилобий кураши тарихининг баёни, унинг образини эса миллий инқилобчининг ҳайқали деб қабул қиламиз.

Меҳнаткаш халқ оммаси тушунчаси гоят кенг бўлиб, унинг моҳиятини бир образ орқали ифода қилиш асло мумкин эмас. Шунинг учун ҳам адиб меҳнаткаш халқ вакилларининг бутун бир галереясини яратган. Бунга Гулнор, Ермат, Шоқир ота, Қоратой, Шоқосим, Уроз, Қамбар ва бошқа шу хил образлар кирди. Бу образлар тўла индивидуаллаштирилган бўлиб, меҳнаткаш омманинг турли табақаларига мансуб кишиларнинг ёрқин характерларини беради. Ўзбек Шоқосим, қирғиз Уроз, уйғур Алиохун каби образлар жам бўлган ҳолда ижтимоий зулмнинг миллий чегарага эга эмаслигини ҳам кўрсатади. Айни вақтда худди шуларнинг ўзаро алоқалари ва самимий муносабатлари халқ озодлик ҳаракатининг интернационал характерини тасдиқлайди.

Ермат ва Қамбар образларида бойларга сидқидиллик билан хизмат қилиш орқали мақсадга етиш мумкин, деб ҳисобловчи қолоқ онгли меҳнаткашлар тоифаси жуда ишонарли тасвирланган. Шу тоифадаги кишиларнинг тақдири Ермат образида кўрсатилган. Унинг кўзи кеч очилади — ёлғиз қизи Гулнорни ўз қўли билан ўлимга маҳкум қилиб берганини билгандан сўнг, зolimларнинг ҳақиқий башарасини ўз аччиқ тажрибасида синаб кўргандан кейингина очилади.

Меҳнаткаш халқ оммасининг ярмидан кўнини аёллар ташкил қилади. Уларнинг инқилоб арафасидаги ҳаёти ва ижтимоий онг даражаси романдаги Гулнор образида чуқур ва мукамал тасвирланган. Гулнор — ҳибжамол, шу билан бирга оқила қиз. У ўз даври аёлларининг вакиласи. Шунинг учун ҳам қизнинг ҳаёт ҳақидаги тушунчалари онасининг тушунчаларидан фарқ қилади. Гулнор муҳаббат билан ҳаёт кўриш ҳукуки учун курашади. Аммо ўша мудҳиш давр шаронтида бу интилиш ҳалокат билан тугайди. Адиб Гулнор ҳаёти ва тақдирини тасвирлаш воситасида Йўлчи характерининг гўзаллигини ёрқинроқ очади, шу билан Мирзакаримбойларнинг ифлос моҳиятини ҳам ишонарли фош қилади.

«Қутлуғ қон» романининг бош қаҳрамони — меҳ-

наткаш халқ оммаси бўлиб, унинг фаолияти ва кураши турли образлар воситаси билан ҳар томонлама кенг тасвирланган.

Асарнинг бош конфликтни ижтимоий характерда бўлгани учун иккинчи қутб — салбий образлар ўша давр ҳукмрон синфининг вакиллари дир. Адиб воқеликни уч бирликда — ўтмиш, ҳозирги ҳолати ва келажак формасида тасвирлаган. Ана шу принцип, айниқса, салбий образлар тасвирида ёрқин кўринади. Романда бир неча авлод бойлари тасвирланади. Уларнинг энг кекса вакили — Мирзакаримбой. Қачондир бир маҳаллар оддий боққол бўлган бу одам кейинчалик минг турли муттаҳамликлар билан Тошкентнинг йирик бойларидан бири бўлиб қолади. Мирзакаримбой фаолияти маҳаллий буржуазиянинг илк даврини ифода этади. Унинг катта ўғли Ҳакимбойвачча эса миллий буржуазия тараққий этган даврнинг вакили. Унинг назарида отасининг иш услуби гоёт қолақ. Ҳакимбойвачча заводлар, фабрикаларга хўжайин бўлишни истайди. У рус буржуазияси билан рақобат қилади, пахтадан олинган матоларни жаҳон бозорига ўз қўли билан олиб чиқишни ва ундан келадиган фойдани ўз қўлига олишни истайди. Мирзакаримбойнинг кичик ўғли Салимбойвачча эса буржуазия инқирозга юз тутган даврнинг вакили. Шунинг учун ҳам у ва унга маслакдош Таптибойваччалар бирор ишга қодир эмас. Улар ота-боболарининг йиққан бойликларини айш-ишратга, қиморга совуришдан бошқа нарсанинг урдасидан чиқмайди.

Романда ана шундай конкрет образлар мисолида ҳукмрон синфининг ижтимоий қиёфаси чуқур ва колоритли тасвирланган. Айни вақтда тасвирланган воқеалар мантиқидан хулоса сифатида ҳукмрон синфнинг ўлимга маҳкумлиги кўпинишдан канча хайбатли бўлмасин, бари бир халқ муштидан дарз кетгани, қурқои қалтираётгани маълум бўлади. Озодлик курашининг галабаси яқинлашаётганини ўқувчи ҳис қилади.

Автор асар воқеаларини ана шундай ҳис туғдирадиган бир тартибда қургани учун ҳукмрон синф гоёвий малайларининг ижтимоий моҳияти гоёт жирканчлиги янада яққолроқ билинади. Бу тонфа одамларининг типик вакили жаҳид Абдушукур образидир. Абдушукур ва унинг маслакдошларини қулаётган уйга тиргак бўламан деган заиф синчга ўхшатиш мумкин. Чиндан ҳам улар

қанчалық чпранмасынлар ҳукмрон синфни мағлубият-дан ушлаб қололмадилар ва меҳнаткаш халқ оммаси уларни эски уйнинг ифлос тупроғига қўшиб супуриб ташлади.

Адиб асар сюжети ва композициясини ишлашда ўзининг ижодий қобилиятини ёрқин намоёнш қилган. Мураккаб сюжетли бу йирик эпик полотнода ҳар бир йирик қаҳрамон фаолияти билан боғлиқ бўлган бир неча сюжет чизиқлари бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзининг мантиқий интиҳосига етказилган.

Автор тилининг бой ва образлилиги, бадний тасвир воситаларидан кенг ва ўрнили фойдаланишлар, персонажлар тилининг яхши индивидуаллаштирилганлиги Ойбек ўз асари устида чуқур ва қунт билан ишлаганлигидан далолат беради. Адибнинг характерлар мантиқига ва унинг тасвир ҳолатига боғлаб пейзаж чизиши, образлар портретини беришда ва уларни тавсифлашда конкретлилик ва ҳаётийлик ҳам катта маҳорат натижасидир.

«Қутлуғ қон» романи ўқувчилар оммасининг энг севимли асарларидан бири бўлиб қолди ва унинг давомини роман мухлислари чорак асрдан буён тоқатсизлик билан кутар эдилар. Ниҳоят 1959 йилда адиб «Қутлуғ қон» романининг давомини ёзишга киришди. Бу ҳақда Ойбек автобиографиясида шундай ёзади: «Мазмун жиҳатдан Улуғ Октябрь социалистик революциясининг биринчи йилларини, яъни 1917 йилдан 1922 йилгача бўлган даврни ўз ичига олган «Улуғ йўл» номли янги романимни ёзишга киришдим. Бу ҳақда ҳикоя қилиш — менинг кўпдан ўйлаб юрган орзум. Бу — Совет Ўзбекистонининг барпо бўлиши ва ривожланиши темаси, ўзбекистон халқининг ҳар томонлама ривожланиши ва маданий соҳаларидаги гуллашнинг кўрсатадиган кенг тема, аслини олганда халқнинг қайта туғилиши темаси».

Яқинда мазкур асарнинг бош қисми «Шарқ юлдузи» журнали саҳифаларида эълон қилинди. «Улуғ йўл» романида «Қутлуғ қон»даги воқеаларнинг мантиқий давоми кўрсатилади. Унда китобхон Иўлчининг синглиси Унсин каби таниш образлар билан учрашади. Айни вақтда бир қанча янги образлар, Жумабой, темирчи Жўра каби ишчилар, Саидахмадбой каби зolimлар. Эшонхон сингари бойнинг ювиндихўрлари, Зумрад каби

Ўзбек аёлларининг типик вакиллари ва бошқалар билан танишамиз.

Умуман олганда, ҳар иккала асар бир бўлиб, Урта Осиёнинг маҳаллий меҳнаткашларида ижтимоий оғнинг уйғониши, бошқа қардош халқлар билан интернационал иттифоқлар тузилиши, Коммунистик партия байроғи остига бирлашган ҳолда Улуғ Октябрь социалистик революциясининг амалга оширилиши ҳақидаги мукамал бадний полотно бўлиб қолади. Бу бадний полотно халқимизнинг коммунизм йўлига чиқиш тарихидан, улуғ йўл бошидаги қонли курашлардан ва бу курашлардаги қутлуқ қонлардан ҳикоя қилади.

«Қутлуғ қон» романи фақат ўзбек адабиётининггина эмас, балки умумсовет адабиётининг энг яхши тарихий романларидан бири сифатида СССРдаги деярли барча қардош халқларнинг тилларига, шунингдек кўпгина чет эл тилларига таржима қилинган. Мазкур роман ўзбек совет адабиётини жаҳон миқёсига олиб чиққан, унинг довуғини оширган асарлардан биридир.

Шундай қилиб, Улуғ Ватан уруши арафасида ўзбек совет адабиётида проза парвоз этган, адибларимизнинг энг яхши асарларида социалистик реализм методи ёрқини намойён бўлган, адибларимизнинг турли хил жанрларда ёзилган бақувват асарлари кенг ўқувчилар оmmasининг таҳсинига сазовор бўлган эди. Буларнинг ҳаммаси Совет Ўзбекистонинда содир бўлган маданий инқилобнинг конкрет кўринишлари эди.

Бу тарихнинг давоми бор, унинг янги қаҳрамонлари бор, чунки Улуғ Ватан уруши арафасида адабиётимизга Шароф Рашидов, Асқад Мухтор, Иброҳим Раҳим, Ҳаким Назир, Раҳмат Файзий, Ҳамид Ғулом, Шухрат, Мирмуҳсин, Туроб Тўла, Саид Аҳмад каби кўплаб ёш адиблар кўриб келдилар ва ўзлар уларнинг адабиётининг да проза жанрининг ривожига катта ҳисса қўшдилар.

ВАТАН ВА МЕҲНАТ МАДҲИ

Адабиёт ва санъат инсониятни аҳилликка ундовчи, одамда яхши хулқий одатлар тарбиялаб етиштирувчи воситадир. Шу маънода уруш ва ижод мантиқан бир-биринга зид тушунчалардир. Ҳатто, замбараклар тилга кирганда ҳам илҳом париси тинч туради, дейдилар. Тақдирнинг тақозоси билан адабиётимиз тарихини давр-

лаштирганда унинг бир қисми — 1941—1945 йилларда яратилган асарларни Улуғ Ватан уруши даври адабиёти деб белгилаймиз.

Чунки замбараклар тилга кирганда ҳам адибларимиз қўлидан қалам тушгани йўқ. Улуғ Ватан урушининг алангали йилларида ўзбек совет адабиётининг барча вакиллари совет кишиларини ватанпарварлик руҳида тарбияловчи жанговар асарлар яратдилар ва адабиётимиз яна бир даража юқори кўтарилди.

Гитлерчи босқинчилар она-Ватанимизга бостириб кирган, шаҳар ва қишлоқларимизни вайрон қилган ўша даврда ўзбек халқи барча совет халқлари билан бир қаторда социалистик Ватан ҳимоясида бўлди, фронт орқасида туриб жангчиларимизни керакли маҳсулотлар билан таъминлаб турди. Бу йилларда ўзбек ёзувчилари кўп миллатли Совет Ватанининг барча ёзувчилари билан бир сафда туриб совет халқига ҳам қалам билан, ҳам қурол билан хизмат қилдилар. Ёзувчилар ўзбек жангчиларига ва республикамизнинг барча меҳнаткашларига ҳаяжонли мурожаатномалар ёздилар, уларни қаҳрамонликка руҳлантирдилар, совет элини мардларча мудрофаа қилишга, манфур душманни мажақлаб ташлашга чақирдилар. Ўзбек адибларининг Улуғ Ватан уруши йилларида яратган асарларида барча совет халқларининг интернационал дўстлиги темаси, катта оғамиз — улуғ рус халқига ҳурмат мавзуи ва Совет Ватанига чексиз муҳаббат туйғулари марказий ўринни эгаллайди. Уруш даври ўзбек адабиёти ана шу юксак туйғулар ифодачиси сифатида бутун совет адабиёти каби она-Ватан олдидаги ўз муқаддас бурчини ўтади. Совет ватанпарварлиги ва душманга нафрат туйғулари ўзбек ёзувчиларининг уруш давридаги ҳамма асарларининг лейтмотиви бўлди.

Улуғ Ватан уруши йилларида ўзбек ёзувчиларининг ҳаёт билан алоқаси янада мустаҳкамланди. Улар ўша тарихий шароит тақозо қилган мавзуларда оператив ижод қилдилар. Уруш даври адабиётининг ўзига хос характерли хусусияти жанговар эпизод, очерк, кўшиқ, баллада, публицистик мақола, мурожаатнома каби жанрларнинг тез ривожланганлигидир.

Улуғ Ватан уруши йилларида Ғафур Ғулум, Ойбек, Мақсуд Шайхода, Амин Умарий, Уйғун, Яшин, Собир Абдулла ва бошқа кўпгина адибларимиз оташин пуб-

личностик асарлар ёздилар. Бу мақолаларнинг умумий мазмуни Ватанга муҳаббат ва манфур душманга нафрат туйғуларни эди.

Айниқса Ҳамид Олимжоннинг уруш йилларидаги халқлар дўстлиги мавзусига оид публицистик мақола ва нутқлари ўша давр ўзбек адабиётининг чин безаги бўлди. Унинг «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман»,— деб сарлавҳаланган ва жангчиларга йўлланган асарида шундай ҳаяжонли мисралар бор:

«Ватан учун жангда жон олиб, жон бераётган ўзбек йигити, бизни эшит! Сенинг ватанинг бу кун Амударё билан Сирдарё орасигина эмас, Коммунистик партия сенга буюк Ватан берди. Амудан то буюк Волга дарёсигача, Узоқ Шарқдан то Болтиқ денгизигача, Шимолий Муз денгизидан то Қора денгизгача, Узоқ Хоразмдан то Ленинградгача, Андижондан то Мурманскка қадар сенинг ватанинг. Сенинг энг буюк шаҳринг — Москва. Сенинг энг муҳташам саройинг — Кремль. Сенинг энг буюк падаринг — Ленин.

Дилингда доим Лениннинг номи бўлсин. Большевиклар партиясига суян, партияга суянган одам йиқилмайди. Ёдингда доим ота-онанг, халқинг бўлсин. У заводда, колхозда, илм-маърифат уйларида сенинг учун ишляпти. Халқингни ёдингга олсанг, шер бўласан. Жангчи йўлдошларинг — СССР халқларининг ўғиллари билан ажралмас дўст бўл. Улар сенинг ака-укаларинг. Ҳаммаларинг бир она, бир отанинг болаларисиз. Онангиз — СССР, отангиз — Ленин.

Сенинг халқинг тоғдай бўлиб орқангда турибди. Ўзбек халқи ер юзида бирорта ҳам босқинчи немисни тирик қолдирмаслик учун охиригача жанг қилишга қасамёд қилди. Ўзбекнинг қасами қаттиқ бўлади. Ўзбек ишга баъот қилаяди. Сен ўз халқингга, ўз ота-онангга муносиб бўл! Душманини тор-мор қилио, ватанини озод қилиб, ғалаба билан омон-эсон, соғ-саломат қаҳрамон бўлиб элга қайтиб кел. Сенинг халқинг кечани-кеча, кундузни-кундуз демай, кўзига уйқу қўндирмасдан ғалаба кунини, сени кутиб турибди».

Ўзбек халқи йўллаган делегация составида фронтга борган Ҳамид Олимжон ва Ойбек каби адиблар ўша давр воқеаларини очерк жанрида тасвирладилар. Ҳамид Олимжоннинг ватанпарварлик туйғуси ёрқин бўриб турган фронт очерклари ўқувчиларимизга яхши

таниш. Ойбекнинг ўша давр кузатишлари 1965 йилда «Фронт бўйлаб» сарлавҳаси билан алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. Адибнинг бу давр кузатишлари унинг «Куюш қораймас» романига материал берди. Бу романинг илк боёқлари Улуғ Ватан уруши йилларида матбуотда босилган бўлса ҳам, китоб урушдан сўнг (1959 йилда) батамом ёзиб тугатилди.

Улуғ Ватан уруши йилларида машҳур адиба Ойдиннинг ҳам бир қанча ҳикоя ва эртақлари юзага келди. Ойдиннинг «Сухбати жонон» деб аталган асаридан Улуғ Ватан уруши воқеалари ўзининг ҳаққоний ифодасини топган.

Улуғ Ватан уруши даври адабиётида бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган иккита мавзу бор эди. Улардан бири совет кишиларининг фронтдаги қаҳрамонлиги бўлса, иккинчиси фронт орқасида кўрсатган жонбозлиги ва қаҳрамонлигидир. Бу давр ўзбек прозасида ҳар иккала тема ҳам кенг ишланди. Биринчи мавзунинг ижобий мисоллари сифатида Абдулла Қаҳҳорнинг «Дардақдан чиққан қаҳрамон», «Олтин юлдуз» каби урушнинг илк қаҳрамонлари ҳақидаги бадний баркамол асарларни эслатиб ўтиш мумкин.

Абдулла Қаҳҳорнинг шу йиллари яратилган «Хотинлар», «Ботирали», «Сен», «Кўк конверт» каби бир қанча ҳикояларида уруш давридаги халқимизнинг меҳнат қаҳрамонликлари ҳам яхши акс эттирилган. Адабиётимизда шу мавзунинг чуқур ёритиш эътибори билан мазкур адибнинг «Асрор бобо» номли асари алоҳида эътиборга сазовор.

Улуғ Ватан уруши йилларида адабиётимизда тарихий ўтмиш мавзуси ҳам кенг ишланди. Бу йилларда мўғул истилосига қарши қилинч кўтарган, араб истилосига бўйсунмаган ўтмишдаги авлод-ажлолларимизнинг қаҳрамонликларидан ҳикоя қилувчи бир қанча йирик полотнолар яратилди. Шу даврда тарихий ўтмиш мавзусида ёзилган энг мукаммал асар кейинчалик биринчи даражали Давлат мукофотига сазовор бўлган Ойбекнинг «Навой» романидир. Мазкур романда XV асрдаги халқимиз ҳаёти ва унинг жангларидаги ботирлиги, ватанпарварлик туйғулари ва адолатсизликка қарши мардонавор кураши бадний мукаммал образларда кенг талқин қилинган эди. Уша жамиятдаги илғор кучларнинг етакчиси Алишер Навоий романининг бош қаҳра-

моин қилиб олинади. Автор бу образни ишлашда айниқса катта муваффақиятга эришган. А. Навоий қиёфасида улуғ шоиримизнинг дунёқарашини, ижтимоий фаолиятини ва гўзал маънавий қиёфасини жуда ёрқин ифодалаган.

Ойбек шоир ҳақидаги барча илмий адабиётларни чуқур ўрганиб чиққанлиги, «Макомирул ахлоқ», «Бобирнома» каби муътабар манбаларда Навоий ҳақида берилган маълумотларни ижодий ўзлаштирганлиги буюк шоир образининг ҳаққоний чиқишига сабабчи бўлган.

Романдаги бир қанча образлар, чунончи Ҳусайн Бойқаро, Мажиддин, Низомулмулк, Хадича бегим, Бадруззамон, Музаффар мирзо, Мўмин мирзо, Жомий, Бишоний, Соҳиб Доро каби образлар прототип асосида яратилган. Дилдор, Тўғонбек каби образлар эса бадийий тўқима мевасидир.

Ойбек XV аср тарихи ҳодисаларига марксист ёзувчи сифатида ёндашади, тарихни синфлар кураши тарихи деб тушунади. Шунинг учун ҳам романдаги халқ образини ҳаққонийдир. Ана шу меҳнаткаш халққа бўлган муносабатига кўра биз у ёки бу образининг қай даражада ижобий эканлигини белгилаймиз.

«Навоий» романида Темурий шайхзодаларининг ўзaro тахт талашиб олиб борган курашлари тарихий аниқлик билан тасвирланади ва марксист тарихчи нуқтаи назаридан қаттиқ қораланади. Бу жуда муҳим момент бўлиб, «Навоий» романини ҳақиқий тарихий асар деб белгилашга асос беради. Айни вақтда тасвир фокусини деярли ҳамма вақт Алишер Навоий турганлиги, воқеалар шу образни очишга типик шароит бўлиб хизмат этганлиги учун бу роман биографик характерга эгадир.

Ойбек Алишер Навоийнинг буюк даҳосини зўр муҳаббат ва ғурур билан тасвирларкан, унинг тулақонли образини яратаркан, уни идеаллаштирадими, шоир ўз даврининг фарзанди эканлигини қатор моментларда бадийий формада таъкидлаб ўтди.

Ҳар бир бадийий асар яратилган тарихий давр билан алоқада бўлади. Шунинг учун ҳам Улуғ Ватан уруши даврида яратилган бу ажойиб романининг ҳам ўша давр билан маълум ҳамоҳанглиги сезилади. Бу ҳамоҳанглик Алишер Навоийнинг ватанпарварлик туйғуларини,

адолат учун курашлардаги иштирокчини ва шахсий жа-соратини бўрттириб тасвирлашда кўринади.

Ойбек бу асари билан социалистик реализм методи тарихий материалга татбиқ этилганда қандай ижодий диапазон очилишини амалда кўрсатди. Романнинг жуда катта муваффақияти, табиийки, авторнинг камолга етган бадний маҳорати билан боғлиқ. Зотан, адиб йирик эпик полотнонинг мураккаб сюжетини динамик ривож-лантириб боришда, пейзаж ва портрет чизишда, айниқ-са, тарихий жанрдек қийин ижод бобида ўша даврга мос бадний тилни ишлашда шундай катта маҳорат кўр-сатдики, бу билан автор совет адабиётининг классик-лари даражасига кўтарилди.

«Навоий» романи мамлакатимиз халқларининг кўп-гина тилларига, шунингдек чет эллардаги бир қанча тилларга таржима қилиниб, машҳур бўлди, ўзбек совет адабиётининг довуғини жаҳонга куз-кўз қилди.

Агар тарихий темада асарлар ёзиб, халқимизни ўт-мишдаги қаҳрамонлик анъаналари руҳида тарбиялаш Улуғ Ватан уруши йилларидаги совет адабиётининг энг характерли хусусияти бўлса, иккинчи муҳим хусусияти унда замонавий мавзуда кўплаб бадний асарлар яра-тилганлигидир.

Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон мамлака-тимизнинг муҳим саноат ва хўжалик марказларидан бири бўлиб қолди, йирик маданият ўчоғига айланди. Уруш йиллари Алексей Толстой, Николай Погодин, Вла-димир Луговский, В. Ян, Я. Колас, Э. Огнецвет каби машҳур совет ёзувчилар, Е. Э. Бертельс, Д. Благой, М. Жирмунский, академик Андреев, А. Боровков, Шиш-марев сингари машҳур олимлар, шунингдек танқли режиссёр ва артистлар, композитор ва кино санъати ҳодимлари Тошкентга ва Ўзбекистоннинг бошқа ша-ҳарларида яшаб, ижод қилдилар. Бу даврда адабий алоқаларимиз яна ҳам мустақкам бўлди. Ана шу ҳам-корликнинг натижаси сифатида Муқимий, Фурқат, Ҳамза, Ойбек, Ғ. Ғулум, Ҳ. Олимжон, Уйғун, А. Қаҳ-ҳор, К. Яшин, Шайхзода, Зулфия, Амни Умарий ва бошқа кўпгина ёзувчиларимизнинг асарлари рус тилига таржима қилинди, бу орқали Бутуниттифоқ ўқувчилари орасида уларнинг шуҳрати ошди.

Улуғ Ватан уруши йилларида Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти декадаси маданий ҳаётимизда катта во-

қае бұлди. Декада давомнда ўзбек ёзувчиларининг асарлари кенг муҳокама қилинди ва юқори баҳо олдди. Ҳақиқий дўстлик ва биродарлик руҳида ўтган бу декада тарихга уруш йилларида янада мустаҳкамланган адабий ҳамкорлигимизнинг бир тимсоли сифатида кирди.

Ўзбек совет адабиёти фронт учун яхши асарларгина эмас, балки жанговар солдатлар ҳам берди. Ўттиздан ортиқ ўзбек ёзувчилари, шу жумладан Султон Жўра (1910—1943), Парда Турсун (1909—1957), Зиннат Фатхуллин, Назир Сафаров, Шароф Рашидов, Иброҳим Раҳим, Мамарасул Бобоев, Мирзакалон Исмоилий, Адҳам Раҳмат, Мумтоз Муҳамедов, Шухрат, Илёс Муслим, Маъруф Ҳаким, Назармат, Адҳам Ҳамдам ва бошқалар қўлларида қурол билан она-Ватанни ҳимоя қилдилар, айни вақтда совет жангчиларининг ҳис-туйғуларини ифода этувчи жанговар асарлар яратдилар. Уларнинг асарлари фронтларда чиқадиган ўзбек тилидаги газеталарда, шунингдек республика газета-журналларида тез-тез босилиб турди.

Шундай қилиб, Улуғ Ватан уруши даврида ўзбек совет ёзувчилари ўзларининг энг яхши асарлари билан совет халқини ватанпарварлик руҳида, Коммунистик партия ғояларига садоқат руҳида тарбиялаб фашизм устидан ғалабани тезлатишга муносиб ҳисса қўшди. Айни вақтда уруш адабиётимиз учун ҳам катта синов бўлди. Бу синовдан муваффақият билан ўтган адабиётимиз совет ижодкори она халқи билан ҳаминша бирга эканлигини исбот қилди. Адабиётнинг халқ ҳаёти билан алоқаси янада мустаҳкамланганлиги, асарларимизнинг бадиий савияси ва таъсир кучи янада ошганлиги, янги-янги жанрлар тараққий топганлиги, оламга машҳур асарлар яратилганлиги кабиларни кўзда тутиб, бу йилларда ўзбек совет прозаси яна бир поғона юқори кутарилди деб дадил айта оламиз.

КОММУНИСТИК АХЛОҚ ТАРҒИБОТЧИСИ

Совет адабиёти ўзининг барча ютуқлари билан жонажон Коммунистик партиянинг ленинча доно сиёсати олдидан бурчдор. Совет адабиёти ва санъатининг урушдан сўнгги даврдаги юксалиши Коммунистик партия Марказий Комитетининг 1946—48 йилларда қабул

қилган, бадний ижодни янада ривожлантириш йўлларини белгилаб берган қарорлар билан манتيқан боғлиқдир.

Бу йилларда совет халқи уруш жароҳатларини тезроқ даволаш, она-Ватанимизнинг қудратини тиклаш ва жаҳонда тинчликни сақлаш борасида катта жонбозлик кўрсатди. Бу ҳодисалар адабиётимизнинг ҳам бош мавзулари бўлиб қолди.

Урушдан сўнгги давр ўзбек адабиётининг характерли хусусиятларидан бири унда замонавий теманинг етакчи урни тутишидир. Бу ҳол ёзувчиларимизнинг жонажон Коммунистик партиянинг халқ сиёсатига янада яқинроқ бўлиш ҳақидаги чақириқларига амалий жавоб деб қаралмоғи керак. Шунинг учун ҳам замонавий тема барча жанрларда, шу жумладан прозада кенг ишланди. Замонавий мавзу Раҳмат Файзий, Ҳаким Назир, Йулдош Шамшаров, Иброҳим Раҳим, Суннатулла Анорбоевларнинг очеркларида, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Пиримқул Қодиров, Одил Ёқубов, Саид Зуннунова ва бошқаларнинг ҳикояларида ҳам марказий ўрни эгаллади.

Улуғ Ватан урушидан сўнгги даврда тинчлик ва меҳнат нашидасини улуғловчи бир қанча публицистик асарлар ўқувчилар қалбига завқ бағишлади. Бу асарлар Гафур Гулом ва Уйғун, Яшин ва Шайхзода каби адиблар қаламига мансуб эди. Атоқли шоирамиз Зулфиянинг чет эл саёҳатлари туфайли юзага келган очерклари ва публицистик мақолалари жаҳонда тинчликни сақлаш учун курашдаги оналарнинг муқаддас бурчлари ҳақида ҳикоя қилади. Зулфиянинг барча ижоди учун характерли бўлган совет Шарқи аёлларининг Совет ҳокимияти йилларида топган бахтининг мадҳи билан бир қаторда ана шу бахтдан ўзини маҳрум қилаётган айрим аёллар адресига айтилган фикрлари публицистиканинг ерқин намуналаридан бўлиб қолди. Урушдан сўнгги давр ўн йиллик адабиётимизда ҳикоя жанри тез ва яхши ривожланди. Шуларнинг намунаси сифатида Абдулла Қаҳҳорнинг «Кампирлар сиз қоқди», «Кровать», «Картина» ва кейинроқ ёзилган «Тўйда аза» каби асарларини эслатиб ўтиш мумкин. Совет кишинининг мардонавор характерини ёритиш нуқтан назардан Абдулла Қаҳҳорнинг 1956 йилда яратилган «Минг бир жон» ҳикояси алоҳида диққатга сазовор.

Улуғ Ватан урушидан сўнгги давр ўзбек адабиёти-

нинг йирик муваффақиятларидан бири ўрта ва катта полотноларнинг кўплаб яратилишидир. Шуниси таҳсинга сазоворки, бу хил асарларнинг кўпчилиги замонавий мавзуга бағишланган.

Урушдан сўнги давр ўзбек адабиёти бадний жиҳатдан анча бақувват бўлди, адибларимиз бу давр асарларида ҳаёт ҳақиқатини янада кенгроқ ва тўлароқ тасвирладилар. Бу йилларда ижодкорлар донраси бир қанча янги номлар билан бойинди. Урушдан сўнги давр очеркчилигининг ривожига Назир Сафаров, Туроб Тўла, Асқад Мухтор ва бошқалар ҳам анча ҳисса қўшдилар. Бу даврда болалар учун ҳам кўплаб прозаик асарлар ярагилди ва бу борада Ғайратий, Ҳаким Назир, Шукур Саъдулла кабиларнинг хизматларини эслаб ўтмоқ лозим.

Коммунистик партиянинг 1956 йилда бўлиб ўтган XX съезди жамиятимиз тарихида янги даврни бошлаб берди. У шахсга сиғинишининг зарарли оқибатларини дадил фош қилди ва уни бартараф этиш йўлларини конкрет белгилаб берди. КПССнинг XX, XXI ва XXII съездлари бадний ижод аҳли олдига ҳам улкан вазифалар қўйди. Бу вазифалардан энг муҳимини бир оғиз сўз билан айтганда коммунистик жамият кишисини тарбиялаб етиштириш деб ифодалаш мумкин. Кучли тарбия қуроли бўлган адабиёт ва санъат бу даврда ҳам коммунистик ахлоқ тарғиботчиси сифатидаги ўзининг ҳаётий функциясини шараф билан бажаришда давом этди.

Коммунистик ахлоқ тарғиботи ва тарбияси адабиётда турли йўл билан амалга оширилди. Бир гуруҳ публицистик мақолаларда социалистик жамият ва унинг ажойиб кишилари мадҳ этилди. Бу хил асарлар Ғафур Ғулум, Комил Яшин, Уйғун, Шайхзода, Зулфия, Рохил Зоҳидов, Шароф Рашидов, Иброҳим Раҳим, Ҳамид Ғулум, Асқад Мухтор ва бошқа кўпгина адиблар қаламига мансуб бўлди.

Шу давр адабиётига мансуб бир гуруҳ прозаик асарларда замонавий мавзу кенг ва атрофлича ишланди. Айниқса, колхоз қишлоғи ҳаётига бағишланган анча асарлар яратилди. Бу хил асарлар орасида ҳозирги ўзбек колхозчиларининг ҳаётини акс эттирувчи, меҳнат туйғули топган бахтини куйловчи, уларнинг оддий ва айни вақтда қаҳрамонона ишларидан ҳикоя қилувчи роман ва повестлар жуда кўп. Бу ўринда биз Шароф

Рашидовнинг «Ғолиблар», «Бўрондан кучли» диалогиясини, Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак», Саид Аҳмаднинг «Қадрдон далалар» повестларини, Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романини, Раҳмат Файзийнинг «Ўзгача баҳор келди», Ҳаким Назирнинг «Кўкорол чиरोқлари» повестларини, Иброҳим Раҳимнинг «Ҳаёт булоқлари» романларини кўзда тутамиз.

Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар» ва «Бўрондан кучли» асарларида ўзбек деҳқонларининг қаҳрамонона меҳнат билан граммлардан миллионлаб тоннага етказиб «оқ олтин» ҳосили олиши, бу меҳнат мўъжизалари асосида совет кишининг жонажон партия идеалларига сизқидил билан қўйган эътиқодни ётиши асар қаҳрамонлари фаолиятида конкрет ва ишонarli тасвирланган. Бу асарлар партия ва халқнинг бузилмас бирлигини ғурур билан тасдиқловчи гимн, қаҳрамон замондошларимизга муносиб мадҳия, янги ҳаёт ва янги муносабатларни ташувчи оддий ва камтар, лекин айни вақтда улғу ва қаҳрамон совет кишини ҳақида дostonлардир. Асарларнинг ана шу фазилатлари уни мамлакатимизда ўқувчилар ўртасида машҳур қилди.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» повести ҳам замонавий темани чуқур пшлашнинг ижобий мисolidир. Қаландаров каби оммадан ажралиб қолган раҳбарларнинг эсини киритиб қўйиш Коммунистик партиянинг шу давр амалий тажрибаси руҳига гоят мос келади. Асардаги Саида образи жуда муваффақиятли ишланган. Совет ҳокимияти тарбиялаб етиштирган, оддий, жуссаси кичик, лекин ақли ўткир бу қизнинг потенциал кучи нақадар зўр эканлигини автор қизиқarli ҳикоя қилиб беради. Коммунистлар Саидани колхоз партия ташкилотига секретарь қилиб сайладилар. Асарда Саида тажрибали, уз ишининг профессори оулган қаландаров оилан тўқнашади, ундан кўп нарса ўрганади, айни вақтда колхозчилар оmmasига суяниб, уларнинг фикрларини умумлаштириб Қаландаровга кўп нарса ўргатади ҳам.

Ўқувчи кўз олдида гоят жонкуяр ва меҳнатсевар Саида образи жонланади ва китобхон уни севиб қолади. Худди шу хил муҳаббат Шароф Рашидовнинг асарларидаги Ойқиз, Иброҳим Раҳим асарларидаги райком секретари Саодат ва колхоз бухгалтерни Ҳилола, Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романидаги колхоз раиси Компла, Раҳмат Файзийнинг «Ўзгача баҳор кел-

ди» повестидаги Юлдузхон каби образларга ҳам тааллуқлидир. Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси кунларида «булар ўзбек прозасининг сеvimли образларидир» деб баҳоланганлиги ҳам тасодифий ҳол эмас, балки айни ҳақиқатдир.

Йирик ўзбек прозаси фақат колхоз ҳаёти темаси билан чекланиб қолгани йўқ. Бир қатор асарларда ишчиларимизнинг меҳнат қаҳрамонликлари тасвирланган. Ана шу хил асарлар қаторида Асқад Мухторнинг «Дарёлар туташган жойда» ва Мирмуҳсиннинг «Жамила» каби повестларини эслатиб ўтиш мумкин.

Ўзбек зиёлиларининг ҳаёти, олий ўқув юртларида таълим олаётган ёшларни коммунистик руҳда тарбиялаш проблемалари Пиримқул Қодировнинг «Уч илдиз» романида ўзининг бадий ифодасини топган. Бу ҳол йирик проза жанрида талантли резервлар етишяётганлигидан далолат берувчи факт сифатида ҳам алоҳида диққатга сазовор бўлди.

Урушдан сўнгги давр ўзбек прозасининг янги темаларидан бири Улуғ Ватан уруши, унда ўзбек халқи вакилларининг иштироки, уруш оловларида тобланган СССР халқларининг бузилмас дўстлиги кабилардирки, бу мавзу Ойбекнинг «Қуёш қораймас», Иброҳим Раҳимнинг «Чин муҳаббат», Шўҳратнинг «Шинелли йиллар», Вали Ғофуровнинг «Вафодор» романларида, Мумтоз Муҳамедовнинг «Кичик гарнизон» повестида, Адҳам Раҳматнинг ҳужжатли очеркларида муваффақиятли ишланди.

Тарихий тема ҳам урушдан сўнгги давр ўзбек прозасида маълум ўрин ишғол қилади. Бу даврда ёзилган бир гуруҳ асарлар Октябрь инқилоби арафаси, Совет ҳокимиятининг биринчи йиллари, мамлакатимизда социализмнинг ўрнатилиши ва ўзбек учун олиб борилган тарихий кураш даври воқеаларидан ҳикоя қилади. Ана шу хил асарларнинг ижобий намуналари қаторида Мирзакалон Исмоилийнинг «Фаргона тоғ отгунча», Парда Турсунининг «Ўқитувчи», Ҳамид Гуломнинг «Машъал» романларини эслатса бўлади.

Асқад Мухтор «Опа-сингиллар» романида 20-йиллар ҳаётичи, хотин-қизлар озодлиги масаласини биринчи планга қўйган ҳолда тасвирлайди. Автор ўша даврда ички душманларга қарши олиб борилган курашлар, хотин-қизлар озодлиги учун курашнинг қурбонлари ва

маҳаллий халқларга улуғ рус халқи вакилларининг оғаларча ёрдами кабиларни гоят ҳаққоний ҳикоя қилади. Саида Зуннуованинг «Гулхан» повести ҳам ҳужум кампанияси даврини ўқувчи хотирасида тиклайди.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш даври воқеаларидан ҳикоя қилувчи Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари», Саид Аҳмадининг «Ҳукм» каби асарлари ҳам шу давр ўзбек адабиётининг муваффақиятларидан ҳисобланади.

Бу давр адабиётининг ижобий қаҳрамонлари ҳаётдаги нормативларга бир оз танқидий муносабада бўлишлари, кўз ўрганиб қолган ҳолатлардан янгилик излашлари, уларни мукамаллаштириш йўлларини тинимсиз ахтаришлари билан фарқланадилар. Чунончи, Иброҳим Раҳимнинг «Ҳилола» қиссасида асарнинг бош қаҳрамони бўлган бухгалтер қиз колхоздаги меҳнат ва унинг ҳақи масалалари билан жиддий шугулланади. Бу борадаги баъзи номутаносибликни очиб таштайди. Тўғри, Ҳилоланинг меҳнатни баҳолаш принципи ҳақида автор билан мунозара қилиш мумкин, аммо қаҳрамон қизнинг жамият манфаати йўлидаги доимий изланувчанлиги ўқувчини мафтун қилади.

Урушдан сўнгги давр адабиётида ўқувчиларнинг эътиборини жалб қилган ёш адиблардан бири Суҳбатилла Анорбоев бўлди. Унинг «Оқсой» романи қишлоқ ҳаётини тасвирловчи асарлардан бири сифатида адабиётимиз тарихидан ўзини муносиб ўрин олган.

1956—1964 йиллар орасидаги ўзбек адабиётининг прозаик асарлари кўпроқ проблематик планда қурилган. Чунончи, замонавий мавзуда ёзилган бир қанча повесть, ҳикоя ва очеркларда коммунистик ахлоқ соҳиб бўлган совет кишининг маънавий қиёфаси, унинг характерига бирор белги оқилди. Шу нуқтаи назарда Ҳаким Назир, Саид Аҳмад, Назир Сафаров, Илҳимқул Қодиров, Саида Зуннуова, Одил Ёқубов, Жонрид Абдуллахонов каби адибларимизнинг бу даврда яратган турли хил асарлари айрича эътиборга сазовор.

Ҳаким Назирнинг шу даврда яратилган бир қанча ҳикояларида ахлоқий проблемалар ўртага ташланди. Шундай асарлардан бири «Онализор» деб аталади.

Саид Аҳмад шу йилларда совет кишинининг меҳнат қаҳрамонликларини ўлғувчи, унинг бой маънавий дунёсини ёрқин очиб кўрсатувчи бир қанча асарлар

яратди. Бу асарларнинг кўпига Марказий Фарғона ерларини ўзлаштираётган ажойиб замондошларимиз қаҳрамон қилиб танланган.

Пиримқул Қодировнинг «Қадрим» асари ахлоқий проблемаларни қўйиши ва ҳал қилиши билан қизиқарлидир.

Саида Зуннунова бу йилларда бир қанча эпик асарлар ёзди. Унинг «Янги директор» ва «Олов» повестларини ўқувчилар яхши қабул қилдилар. Саида Зуннунованинг шу давр ижодига мансуб кўпгина ҳикоялари коммунистик ахлоқ тарғиботига бағишланган. Адиба инсон психологиясини чуқур тасвирлайди, асар воқеаларини ҳаяжонли ҳикоя қилади. Шунинг учун ҳам унинг ҳикоялари таъсирлидир.

Совет ёшларининг ҳаёти Одил Ёқубовнинг бир қанча ҳикоя ва повестларида ўзининг бадний ифодасини топган. Унинг «Тилла узук», «Муқаддас», сўнграқ эзилган «Ларза» каби асарлари адабиётимиз учун ёқимли яшгиликлар бўлди. Одил Ёқубовнинг бу асарларида коммунистик ахлоқ масалалари, виждон ва бурч проблемалари, илк муҳаббат тароналари акс эттирилган.

Ўзбек совет прозасида замонавий мавзудаги асарлар билан бир қаторда ўтмиш ҳаётимизни, халқимизнинг озодлик учун олиб борган курашларини акс эттирувчи эпик полотнолар ҳам кўплаб яратилди. Шу хил асарлардан намуна сифатида Ойбекнинг Ҳамза мукофотига сазовор бўлган «Болалик» повестини кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу автобиографик асарда адиб XX аср бошларидаги ўзбек халқининг ҳаётини ҳаққоний тасвирлай олган.

Мирзакалон Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча» деб аталган романи ҳам инкилобдан аввалги давр ҳаётидан ҳикоя қилади. Унинг оош қаҳрамони тараққий парвар ўзбек зиёлисининг типик вакилидир.

Асқад Мухтор ўзининг «Қорақалпоқ қиссаси»да ҳам инкилоб арафасидаги ижтимоий курашлардан ҳикоя қилади. Улуғ Октябрь социалистик революцияси фақат ижтимоий тенгсизликнигина эмас, балки ҳаётдаги барча адолатсизликларга, шу жумладан турли хил уруғлар орасидаги конфликтларга ҳам чек қўйганлигини кўрсатувчи, Совет ҳокимияти йилларида кичик миллатлар, шу жумладан қорақалпоқ халқи нақадар юксак парвоз

этганини ҳаққоний кўрсатувчи бу асар адабиётимизнинг шу давр тарихи учун шубҳасиз катта ҳодисадир.

Шундай қилиб, 1956—1965 йиллар орасидаги ўзбек насри мазмунан ғоят бой эди. Бу даврда адабиётнинг халқ ҳаёти билан алоқаси янада мустаҳкамланди, бадний асарларимизда маънавий дунёси бой кишилар акс эттирилди, тасвирда проблематика кучайди. Бу давр прозаик асарларида замонавий мавзу марказий ўрни эгаллади, замондошларимизнинг тўлақонли образлари яратилди. Тарихий ўтмишга бағишланган асарларда ижтимоий воқеалар биринчи планда турди. Буларнинг ҳаммаси социалистик реализм методи адабиётимиз тажрибасида янги қирралари билан намоён бўлиб борганини кўрсатади.

ШУ КУННИНГ ИЖОДИ

Шу кунларда қаҳрамон совет халқи жонажон партиямизнинг 1966 йилда бўлиб ўтган шонли XXIII съезди белгилаб берган режаларини тўла-тўкис амалга оширмоқ учун мардонавор меҳнат қилмоқда. Адабиёт ва санъат аҳллари ҳам ана шу улғу курашга ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшишга интилмоқдалар.

Шу кунги ўзбек совет прозаси ҳақида гапирганда, аввало ҳаммиса барҳаёт устоз адибимиз Ғафур Ғуломнинг оташин публицистикасини, ҳикоя ва сермазмуи сатирик асарларини тилга оламиз. Унинг ўтган йили нашр этилган «Ғилос данагидан тасбиҳ» деб аталган ҳикоя ва публицистик асарлар тўплами забардаст адибнинг ўзи кўрган сўнгги китоб бўлди. Бу китоб сатирик асарларнинг бутун қонуниятларини ўзида мужассам этган ҳикоялардан таркиб тошган.

Сўнгги йиллар прозасида Ғафур Ғуломнинг «Менинг ўғригина болам» ҳикояси инқилоб арафасидаги ҳаётнинг оригинал композициядаги тасвири сифатида алоҳида эътиборга сазовор.

Улғу Октябрнинг эллик йиллиги муносабати билан кўпгина адибларимиз тарихий ўтмиш мавзусини кенг ёритиш, уни ҳозирги бахтиёр ҳаёт билан таққослаш ниятида тарихий жанрда ижод этдилар. Шу ҳил асарлардан бири ҳозир иккинчи, тuzатишган нашри ўқувчиларга тақдим этилган «Мавлоно Муқимий» романидир. Ўзбекистон халқ шоири Собир Абдулла мазкур асарида

XIX аср ўзбек тарихини, у даврнинг демократ шoirи Муҳаммад Амнинхўжа Муқимийнинг ҳаёти ва фаолиятини кенг планда тасвирлайди. Романдаги Муқимий образи адабиётимиз тарихидаги Навоий, Фурқат, Нодира каби тарихий образлар галереясига келиб қўшилди. Асардаги фактик материалнинг бойлиги, миллий колоритнинг яхши тасвири романининг аҳамиятини анча оширди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўтган йили Ҳамза мукофоти билан тақдирланган «Ўтмишдан эртақлар» номли автобиография асари ҳам шу кунги адабиётимизнинг катта воқеасидир. Бунга автор Улуғ Октябрь социалистик революцияси арафасидаги Фаргона меҳнаткашларининг ҳаёти ва кураши, ижтимоий зулмга жавоби ва озодликка интилишини воқеалар шоҳиди бўлган киши назари ва тили билан ҳикоя қилади. Уша давр ҳаётида мавжуд бўлган икки қарама-қарши ижтимоий куч ижобий ва салбий образлар мазмунини белгилаган. Асардаги Кулала, Хур қиз, Бабар, хотирловчининг отаси каби образларнинг бадий умумлашма кучи зўр, улар ўқувчилар онига тез етиб боради ва кучли таъсир ўтказди. Авторнинг сиқик баёни, деталлардан яхши фойдаланиш қобилияти бу асарда ҳам ёрқин намоён бўлган.

1965 йилда совет халқи ўзининг немис фашизми устидан қозонган тарихий ғалабасининг 20 йиллигини кенг суратда ишонлади. Шу муносабат билан Улуғ Ватан уруши мавзуси сўнгги йил адабиётида катта ўрин эгаллади. Уруш даври воқеаларини аёқ эттиривчи бир қанча романлар, шу жумладан Ойбекнинг «Қўёш қораймас», Иброҳим Раҳимнинг «Чини муҳаббат», Шухратнинг «Шинелли йиллар» каби йирик эпик асарлари қаторига келинган вақтда шу мавзунинг турли хил услуб ва планда ёритилган Шароф Рашидовнинг «Қудратли тўлқин», Саид Аҳмаднинг «Уфқ», Одил Ёқубовнинг «Эр бошига иш тушса» каби романлари, Адҳам Раҳматнинг очерклари, Зиннат Фатхуллиннинг «Сўнмас юлдуз» пьесаси келиб қўшилди. Асқад Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда», Шухратнинг «Олтин зангламас» каби романиларида ҳам шу тема қисман ўрин олган.

Шароф Рашидов ўзининг «Қудратли тўлқин» романини Ленин комсомолга бағишлаган. Бу асарнинг асосий қаҳрамонлари Улуғ Ватан урушининг оловли кунларида ҳаёт майдонига кириб келган ёш авлоддир.

Уруш даврининг драматик шаронти ёшларимиздан Ватанга садоқат туйғуларини, ҳаёт ва меҳнатда қаҳрамонликни талаб қилар эди. Ана шу талабларга аъло жавоб берган авлоднинг тиник вакиллари сифатида Пўлат ва Баҳор образлари берилди. Бадний лишиқ бу образлар ўзбек совет адабиётидаги ижобий қаҳрамонлар галереясини бойитдилар.

«Қудратли тўлқин» романида Улуғ Ватан уруши даврида Ўзбекистонда қурила бошлаган Галаба ГЭСи ва бу қурилишдаги қаҳрамонона меҳнат фониде совет кишиларининг ватанпарварликлари ёрқин бадний образлар орқали тасвирланган.

Пўлат ва Баҳор каби совет ёшларининг ҳаётдаги биринчи қадамлари, табиийки, кўпгина қийинчиликларга дуч келди. Лекин улар бу қийинчиликларни енгиб ўтиш жараёнида ҳар томонлама ўсишлар ва қаҳрамон оналарга муносиб ўринбосарлар бўлиб етишдилар.

Адабиётимиз биринчи навбатда ҳозирги ҳаётимизни, яқин тарихимизни кенг кўламда тасвирлашга интилмақда. Шу нуқтани назардан кейинги йилларда яратилган асарлардан намуна сифатида Мирмуҳсиннинг «Чиниқши», Иброҳим Раҳимнинг «Тақдир», Шухратнинг «Олтин занглас», Пиримқул Қодировнинг «Қора кўзлар» каби эпик полотноларини эслатиб ўтиш kifся.

Асқад Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда» романи ҳам ўзбек прозасининг сўнгги даврдаги жиддий ютуқларидан биридир. Бу фалсафий асар уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида Улуғ Ватан уруши арафасидаги ва уруш йилларидаги ҳаёт, иккинчи қисмда урушдан ғолиб чиққан совет халқининг меҳнат қаҳрамонликлари, учинчи қисмда эса Шарқ мамлакатларидан биринга мутахассис сифатида борган совет кишиларининг кўнги билан ёша дунёнинг ички кифаси тасвирланган. Мазкур асарнинг бош қаҳрамони узни яшаётган даврнинг энг йирик воқеаларида фаол қатнашди ва кўрган ҳодисаларининг хулосасини бахт масаласи нуқтани назардан таҳлил қилади. Ҳа, у бахтиёр. Бутун виждонини пулга сотган ғарб ва америка капиталистларидан ҳам, колониализм зулми эзиб ташлаган Шарқ мамлакатини кишиларидан ҳам у бахтиёр. У кўп қийинчиликлар тортган. Лекин бу қийинчиликлар, баъзан содир бўлган адолатсизликлар ҳам унинг катта бахтини инкор қила олмайди, чунки улар социалистик тузум учун

характерли эмас. Балки ўткинчи ва тасодифий ҳодиса. Ҳақиқий бахт асар қаҳрамонни айтганидек ўзининг бутун куч-қувватини энг адолатли тузумга бағишлаганида ва шу тузумнинг тенг ҳуқуқли аъзоси эканлигида. Ана шу фикрни автор роман персонажлари тақдиридан мантқиқий хулоса сифатида келтириб чиқарган.

Иброҳим Раҳимнинг «Тақдир» романи замонавий темада оператив ижод қилишга мисол бўла олади. Бу романда Бухоро газчиларининг ҳаёти, уларнинг изланишлари, ўша ҳаёт жараёнида совет кишилари онгида содир бўлаётган ижобий эволюция, ҳақиқий коммунистларнинг турли хил юзакилик ва кўзбўямачиликка қарши олиб борган принципал курашлари, ўзбек халқининг шу кунги сермазмун ва маданий ҳаёти кенг планда тасвирланган.

Шу кунги ўзбек прозасида замонавий мавзу фақат йирик эпик жанрлардагина эмас, кичик жанрларда ҳам ёритилмоқда. Абдулла Қаҳҳор ва Саид Аҳмад, Ҳаким Назир ва Иброҳим Раҳим, Саида Зуннунова ва Мирмуҳсин, шунингдек бошқа бир қанча адибларимизнинг турли хил асарлари фикримизнинг далилидир.

Сарвар Азимов ҳам «Камалак», «Кўзлари чўлпон» каби бир қанча диққатга сазовор ҳикоялар ёзиб, ўқувчилар оmmasининг муҳаббатини қозонди.

Ҳозирги замон ўзбек прозасининг тематик днапазони кенг, бадний услублари хилма-хиллигига юқориди айтилган гаплардан қаноат ҳосил қилган бўлсангиз керак. Адабиётимизнинг яна бир фазилати шундан иборатки, унда бир талай қобилиятли ёшлар ижод қилмоқдалар. Улмас Умарбеков, Сайёр, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Фарҳод Мусажонов, Яйра Саъдуллаева, Гани Расулев, Аҳаджон Ҳасанов, Анвар Эшонев, Худойберди Тўхтабоев, Баҳодир Абдуллаев, Латиф Маҳмудов каби бир қанча ёшларнинг асарлари шу кунги адабиётимиздан яхши намуналар бўлиб турибди. Бу ёш адиблар қалами йил сайин тобланмоқда.

Улмас Умарбековнинг «Севгим — севгилим» повести авторнинг бу жанрдаги биринчи, лекин муваффақиятли тажрибаси. Ёш автор совет ёшларининг психологиясини тасвирлашга ҳаракат қилади. Ҳали ҳаётда қийинчиликларга дуч келмаган повесть қаҳрамонлари шахсга сиғиниш даврининг ноҳақликлари билан тўқнашадилар ва ана шу психологик ҳолатда уларнинг ҳаёт тажрибаси

На узбекском языке

Л. П. КАЮМОВ

Доктор филологических наук, профессор

ПОЛВЕКА УЗБЕКСКОЙ ПРОЗЫ

Объединенное издательство
ЦК Компартии Узбекистана
Ташкент — 1967

Автор *Лазиз Пулатович Каюмов*

Редактор *Р. Иноғомов*

Техредактор *Я. Шурп*

Корректор *В. Ҳақимов*

Теришга берилди 2/VI-1967 й. Босишга рухсат этилди
7/VII-1967 й. Қўғоз формати 84×108 1/32. Босма листи 1,25.
Шартли босма листи 2,1. Нашриёт ҳисоб листи 1,97. Тира-
жи 23080. Нашр № 306. Р-01030. Заказ № 4116.
Баҳоси 6 тийин.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети Бирлашган нашриётнинг
босмаҳонаси. Тошкент, „Правда Востока“ кучаси, уй № 26.